

**ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
(ԵՊՀ)**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(1918թ. հունիս – նոյեմբեր)**

Ավելի քան 500 -ամյա ընդմիջումից հետո 1918 թ. մայիսի 28 -ին Արևելյան Հայաստանի կենտրոնում, ռուսական կայսրության նախկին Երևանի նահանգի մի մասում վերականգնվեց հայկական պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Այն ծնունդ առավ ներքին ու արտաքին չափազանց ծանր ու հակասություններով լի պայմաններում: Նորաստեղծ Հանրապետության առաջ ծառացած անհապաղ լուծում պահանջող և անկանխատեսելի հետևանքներով հղի խնդիրները բազմաթիվ էին՝ վերաբերում էին երկրի թե՛ ներքին կյանքին, թե՛ արտաքին քաղաքականությանը: Երկիրն անելանելի վիճակից դուրս բերելու համար անհրաժեշտ էր քաղաքական կամք, վիթխարի ջանքեր ու հետևողական աշխատանք:

Հայաստանի առաջին հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Բաջազյունին կազմել էր մի ծրագիր՝ հայտագիր, որը ներկայացնում էր նրա գլխավորած ժամանակավոր կառավարության տնտեսական ու քաղաքական կուրսը:

Հ. Բաջազյունու հայտագիրը հանրապետության առաջ ծառացած խնդիրները վերլուծում է բաժանելով դրանք երկու խմբի՝ ներքին և արտաքին: Հայտագրում արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ ասվում է հետևյալը. «... Ես կհետևեմ մի գերակա սկզբունքի՝ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ, բոլոր հնարավոր միջոցներով խուսափելով նրանց հետ ընդհարումից: Դա թելադրված է այն հանգամանքով, որ մեր ժողովրդին, մեր երկրին անհրաժեշտ է հանգիստ, անհրաժեշտ է խաղաղություն, թեկուզ և անկայուն: Մենք հյուժված ենք, ուժասպառ և ի վերջո կազմալույծ: Մենք ընդունակ չենք ուժերի հետագա լարման, մենք չենք դիմանա նոր փորձությունների: Արտաքին իրավիճակի ցանկացած նոր բարդացում սպառնում է մեզ անխուսափելի և վերջնական կործանմամբ: Մենք ջախջախված, պարտված կողմ ենք: Մենք դա պետք է հստակ գիտակցենք, միշտ հիշենք և քաջություն ունենանք համապատասխան ենթադրություններ անելու:

Այս պահին մենք կարող ենք ունենալ մեկ նպատակ՝ փրկել հայ ժողովրդի բեկորները և հերոսական փորձ անել դեռևս մեր ձեռքին մնացած փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել»:

Հայտագրից ակնհայտ է դառնում, որ արտաքին հարաբերությունների ասպարեզում Հայաստանի Հանրապետության

համար հրատապան ու առաջնահերթը Թուրքիայի նկատմամբ վարելիք քաղաքականությունն էր: Հ.Քաջազնունին իրավացիորեն գտնում էր, որ բոլոր հնարավոր միջոցները պետք է գործադրվեն Թուրքիայի հետ հաշտության եզրեր գտնելու համար: Վարչապետը քաջատեղյակ էր Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ Թուրքիայի վարած քաղաքականությանը. «...Մենք հիմքեր չունենք բարեկամական զգացմունքներ տածելու Թուրքիայի նկատմամբ նրա ոչ անցյալի և ոչ էլ ներկա գործունեության համար»: Նա իբրև պետական քաղաքական գործիչ թերևս ամենասթափ ու ճշմարտացի գնահատական է տալիս թուրքական քաղաքականության նպատակներին. «...Թուրքիան Անդրկովկասում ևս, ինչպես Արևելյան Անատոլիայում ծագում է քաղաքականապես ոչնչացնել հայկական տարրը և խոչընդոտել հայկական պետության կայացմանը»²:

Սակայն ի վիճակի՝ էր արյունաքամ հայ ժողովուրդն այլ ուղի ընտրել, այսինքն՝ պայքարի մեջ մտնել Թուրքիայի հետ: Այս էր խնդիրը, և իրատես վարչապետը գտնում էր, որ՝ ոչ: Եվ նա եզրակացնում է. «Եթե դեռևս ինչ որ մի հնարավորություն կա փրկելու հայ ժողովուրդի բեկորները, ապա այդ հնարավորությունը պետք է փնտրել Թուրքիայի հետ ցանկացած գնով համաձայնության գալու մեջ»³:

Երկրի ներքին քաղաքական ու տնտեսական վիճակը, հիրավի, որոշակիորեն ազդում էր նրա վարած արտաքին քաղաքականության վրա: Իսկ Քաջազնունու հակիրճ բնութագրմամբ. «Երկրի ներսում դրությունը հուսահատական էր»: Այնուհետև նա մանրամասնում է. «Ազգաբնակչության կեսից ավելին կազմում էին փախստականներ և գաղթականներ, անտուն, մերկ ու քաղցած:

Գյուղերը քանդված ու ավերված, դաշտային աշխատանքները դադարեցված: Հացի բացակայության և մյուս կենսամթերքների սակավության պատճառով գյուղացիները կերել էին իրենց սերմացուն և սկսել էին ուտել լծկան անասունները: Տիրում էր սով բառի բուն իմաստով: Սովի հետևանքով առաջ էին եկել տարափոխիկ հիվանդություններ, մասնավորապես՝ բժավոր տիֆ, իսկ դեղերը սպառված էին արդեն, դեղատները՝ դատարկ:

Հաղորդակցությունը արտաքին աշխարհի հետ կտրված էր միանգամայն, որովհետև միակ երկաթուղային գիծը բռնել էին թուրքական զորքերը, ապրանքների ներմուծումը դադարած էր, որովհետև կտրված էին կապերը թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Պարսկաստանի և Եվրոպայի հետ: Այս պատճառով տիրում էր սուր պակասություն ամենանհրաժեշտ ապրանքների: Տիրում էր կատարյալ քաոս և

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ.Պ-199, ց.1, գ.10, ք.8 – 9:

² ՀԱԱ, ֆ.Պ-199, ց.1, գ.10, ք.8 – 9:

³ Նույն տեղում, ք.11:

անիշխանություն: Ամեն բան պետք էր վերսկսել սկզբից, ավերակների վրա կառուցանել նոր պետական շենք»⁴:

Հանրապետության ներքաղաքական, տնտեսական աղետալի վիճակը շարունակվեց մինչև տարվա վերջ. «Հայաստանը ամեն կողմից շրջապատված է թշնամիներով, և մենք բոլորովին կտրված ենք արտաքին աշխարհից, - գրում է Սիմոն Վրացյանը: Սովն ու համաճարակը, հիվանդությունները շարունակում են իշխել մեր երկրում. տկարները մեռնում են և ուժեղները տկարանում են մեռնելու համար: Եթե այսպես վեց ամիս էլ շարունակվի, Հայաստանի ժողովրդի մեծ մասը կը կոտորվի»⁵: Հայաստանը կտրված աշխարհից, անօգնական և շրջապատված թշնամիներով, մի քանի ամսվա ընթացքում՝ մինչև հոկտեմբեր, սպառնեց իր հացի աղքատիկ պաշարը: «Կառավարութեան հաւաքած ցորենը սպառուեց, - գրում է Բժիշկ Արտաշես Բաբայանը, - եւ սովը իր անողոք ճանկերը խրեց հայ գյուղացու կրծքին: Մեռան հազարներով, տասնեակ հազարներով»⁶:

1918 թվականից երկրի տարածքում մոլեգնում էր բծավոր տիֆի համաճարակը, որը մարդկային հազարավոր կյանքեր խլեց: Երևանում օրեր էին լինում, երբ մեռնողների թիվը մի քանի հարյուրից անցնում էր: Ծանր վիճակ էր տիրում նաև բանակում. «... Ձինվորական հիվանդանոցները բերնէ բերան լիքն էին, եւ հիվանդապահներն ավելի շատ դիակներ կրելով էին զբաղվում, քան հիվանդներին խնամելով: Իսկ այն ինչ կատարվում էր այդ ժամանակ Սարդարապատում, Ղամարլուում և Իգդիրի շրջանում և գաղթականական բարակներում՝ վեր է ամեն երեսակայությունից: Հարյուրավոր դռներ այս շրջաններում ընդմիշտ փակ մնացին, որովհետև նրանց բոլոր բնակիչները մեռել էին: Մեռելների թիւը այնքան շատ էր եւ նրանց տէրերն այնքան ուժասպառ, որ թաղման գործողություններն էլ չէին կարողանում կատարել: Դիակները օրերով անթաղ մնալով նեխում էին եւ նոր համաճարակների աղետը պատրաստում: Սովահար շրջաններում կենդանի, շուն, կատու չմնաց եւ մարդիկ ձեռնամերձ եղան անասունների լեշերին եւ մինչև իսկ մարդկային դիակներին ...», - գրում է Արշակ Ջամալյանը⁷: Մինչև 1919 թ. ամռանը, ըստ ներքին 'գործերի նախարարության տվյալների Հայաստանի Հանրապետությունը բծավոր տիֆի համաճարակային հիվանդությունից և սովից կորցրեց շուրջ 192 հազար մարդկային կյանքեր⁸:

⁴ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.498, ք.48 - 50:

⁵ Վրացեան Ա., Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Պէյրուս, 1962, էջ 274:

⁶ Բաբայան Ա., Էջեր՝ Հայաստանի անկախության պատմութիւնից, Գահիրէ, 1959, էջ 19:

⁷ «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1924, հունիս, էջ 72:

⁸ Նույն տեղում:

Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրների իրականացման գործում որոշակի բացասական դերակատարություն ունեն երկրում առկա բարոյահոգեբանական մթնոլորտը: Հայ ժողովրդի հոգեբանության մեջ պատմական ավանդույթի ուժով գործող ազգագրական, տեղային, խմբակային շահախնդրություններն ոչ միայն տարբեր էին, այլև՝ միմյանց հակասող ու իրարամերձ: Ներքին պառակտվածությունը որդի պես կրծում էր ազգի միասնական ոգին, թուլացնում դիմադրական ուժը, զրկում ընդհանուր պետական շահի տեսանկյունից դատելու կարողությունից:

500 տարի իր պետականությունը կորցրած ժողովուրդը, երբ հնարավորություն էր ստացել վերակերտելու իր անկախությունը, Հանրապետության «խրաքանչյուր հատուած իր ներսում ուներ զանազան տեղացիական խմբավորումներ, որոնցից ամեն մեկը բոլոր խնդիրները դիտում էր իր առանձին շահերի անկիւնագծով եւ շարունակ իր ուրոյն տրամադրությունները մղում առաջին գծի վրա: Այս բոլոր երեւանցիները, Վանեցիները, Սասունցիները, Ղարաբաղցիները, Շատախցիները, Նուխեցիները, Արեշցիները եւն. եւն. մի այնպիսի սումբուր էին առաջացնում մեր պետական-հասարակական գործերում, որ դժուար է նույնիսկ պատկերացնել, - գրում է Արշակ Ջամալյանը: - Երևանցիք դժգոհ էին Հայաստանի ղեկավարներից, որոնք բոլորն էլ դրսեցիներ լինելով՝ գործեր են կատարում իրենց քաղաքում՝ առանց տեղացիների պատշաճ մասնակցութեան: Այդ պատճառով էլ նրանք խռոված երեխաների պէս կողմնակի դիտողի դեր էին կատարում Հայաստանի իրադարձությունների մեջ: Վանեցիք կարծում էին, թե կառավարութիւնը բոլոր խնդիրներից վեր պիտի դասի «Վանայ քաղաքի» և շրջանի վերագրաւումը, որպէսզի ժողովուրդը ազատուի իր գրկալից կեանքից: Ղարաբաղցիք ընդհակառակը պնդում էին, որ առաջին հերթին Ղարաբաղի ազատագրութիւնը պիտի լինի կառավարութեան հոգածութեան խնդիրը, որովհետև Ղարաբաղը Հայաստանի ողնաշարն է հանդիսանում:

Սասունցիք մի ուրույն աշիրէթի պէս ապրում էին իրենց համար, չէին թոյլ տալիս, որ որեւէ մէկը իրենց ներքին գործերին միջամտի, ինչպես որ իրենք էլ չէին միջամտում ուրիշի գործերին, և կառավարական ոչ մի կարգադրութիւն իրենց համար պարտադիր չէին համարում, մինչև որ այդ կարգադրութիւնը չգար իրենց աչքում աշիրաթապետի հանգամանք առած «Ռուբէն փաշայի» անունով: Արեշցիք չէին կարողանում հասկանալ, թե Հայաստանի կառավարութիւնը ինչպես կարող է որևէ այլ գործով զբաղվուել, երբ նա դեռ չի սպանել վերջին թուրքին մեր երկրում: Չէ՞ որ այդ թուրքերը կամ նրանց ազգակիցները ոչնչացրել էին Արեշի և Նուխու 40 000 հայ ժողովուրդը: Եւ այդ պատճառով էլ, այն, ինչ որ կառավարութիւնը չէր անում, նրանք իրենք էին ուզում անել ...

Այսպես և մնացած բոլոր տեղացիները: Բոլորն էլ իրենց առանձին ակնկալություններն ունեին Հայաստանի կառավարությունից եւ շատ դեպքերում իրենց պահաջների բաւարարումով էին պայմանաւորում այդ կառավարութեանը տալիք օգնութիւնը:

Էլ չեմ խօսում առանձին անհատների կամ փոքրիկ խմբակների մասին, որոնք Ռուսաստանից, Եւրոպայից, Ամերիկայից, Պոլսից, Թիֆլիսից, Բագուից մեծ մասամբ հարկադրաբար գալով մեր երկիրը՝ բերել էին իրենց հետ բազմաթիւ ծրագիրներ, խորհուրդներ, քննադատութիւններ: Սրանցից ամէն մէկը իր բաժին բազմազանութիւնն էր մտցնում մեր իրականութեան մեջ՝ ցանկանալով Հայաստանի գործերը ձեւել եւ կարել համաձայն իր տեսածի ու լսածի: Չեմ խօսում նաև արտասահմանի հայութեան պես-պես վերաբերմունքների մասին դէպի Հանրապետութիւնն ու նրա գործերը, որոնք, ի հարկէ, առանց ազդեցութեան չէին մնում մեր պետական շինարարութեան համար»⁹: Հանրապետության գոյության առաջին ամիսներին ձևավորված բարոյահոգեբանական մթնոլորտի Ա. Ջամալյանի բնութագրությունը միանգամայն համոզիչ է:

Հանրապետության ազգաբնակչության մոտ 30% -ը մահմեդականներ էին, որոնք մշտապես խոչընդոտ և սպառնալիք էին ստեղծում նորաստեղծ պետության գոյության համար: Ինչպես Դ. Քաջազունին է վկայում. «Հայաստանի մահմեդական ազգաբնակչութիւնը, խրախուսուած Թիւրքիայի ու Ադրբեյջանի կողմից, հակապետական ընթացք է բռնած եղել»¹⁰: Հայաստանի «... մահմեդական ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը եւ դրսի թելադրանքների եւ ներքին տրամադրութիւնների ազդեցութեամբ՝ բացարձակապէս չէր ծանաչում մեր իշխանութիւնը եւ չէր ուզում որեւէ գործ ունենալ պետութեան հետ.- գրում է Ա. Ջամալյանը: - Իսկ փոքրամասնութիւնը, որ տեղ տեղ, իր ուժի տկարութեան պատճառով չէր կարող բացարձակապէս դեմ գնալ մեր իշխանութեանը՝ թէւ երեւոյթապէս ծանաչում էր նրան, բայց որեւէ ձեւով աջակից եւ նեցուկ լինել նրան չէր կամենում»¹¹:

Ռուսները Հայաստանում թեւ քանակով քիչ էին՝ մոտ 10 հազար, սակայն ազդեցիկ ուժ էին թե պետական մարմիններում և թե բանակում: Ռուսները բաժանվում էին երկու խմբի. գյուղացիներ, որոնք մշտական բնակություն էին հաստատել ցարական կառավարության գաղութային քաղաքականության շնորհիվ, և պետական պաշտոնյաներ ու ծառայողներ՝ գլխավորապէս զորական, դատական և հաղորդակցության

⁹ Նույն տեղում, էջ 70 - 71:

¹⁰ Քաջազունի Յովհ., Դ.3. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Վիեննա, 1923, էջ 36:

¹¹ «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1924, հունիս, էջ 69:

բնագավառներում: Սակավ բացառությամբ թե՛ առաջինները և թե՛ երկրորդները, որոնք ռուսական տիրապետության ժամանակ հատուկ արտոնյալ դիրք ունեին Հայաստանում, «շատ վատ էին տրամադրուած մեր պետականութեան հանդէպ: Անկախ այն բանից, որ նրանք հոգեբանօրէն չէին կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ ռուսի երկուայ հպատակը այսօր տէր ու տիրական է դարձել իր երկրում՝ նրանց դիրք չէր գալիս մեր պետութեան ձգտումը՝ հաւասարեցնել հայ գիւղացու եւ ռուս գիւղացու վիճակը հողաբաժանման խնդրում և հայոց լեզուն պետական լեզու դարձնել հանրային բոլոր գործերում: Առաջինը դիր չէր գալիս ռուս գիւղացիներին, որովհետեւ խախտում էր նրանց առանձնաշնորհեալ դիրքը, իսկ երկրորդը դիր չէր գալիս մասնաւորապէս ռուս պաշտօնեաներին, որովհետեւ դժուարացնում էր նրանց պաշտօնավարութիւնը Հայաստանում: Այսպիսով՝ յանձին ռուս ազգաբնակչութեան՝ ընդհանուր առմամբ մենք ունեինք մեր պետականութեանը առնուազն անբարեացակամ մի տարր»¹²:

Երկրի ներքին և արտաքին դրոյթանը համապատասխան քաղաքականութեան վարելուն խոչընդոտում և մեծապէս խանգարում էր նաև որոշակի ձևավորված հակասութիւնը Օրենսդիր մարմնի՝ Հայաստանի խորհրդի, գործադիր մարմնի՝ կառավարութեան և գերակա քաղաքական ուժի՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցութիւն կուսակցութեան միջև:

Այդ կապակցութեամբ հանրապետութեան վարչապետ Հ. Քաջազունին, գրում է. «Գործնականօրէն՝ մեր կուսակցութիւնը ձգտում էր իրան ենթարկել, իր հսկողութեան տակ առնել թե՛ օրենսդիր մարմինը, թե՛ կառավարութիւնը: Մենք քաջութիւն չունէինք (ոչ էլ կարողութիւն) բացէ՛ք բաց կուսակցական դիկտատուրա յայտարարելու, բայց եւ չէինք ուզում՝ մնալ պարլամենտական կարգերի սահմանի մեջ ու փորձ էինք անում իրականացնել Հայաստանում իթթիհատականների գործելակերպը. կուսակցական դիկտատուրա ռամկավարական ձեւերի տակ քողարկած:

Իշխանութեան անհանդուրժելի երկվութիւն էր առաջ եկել. հրապարակում՝ խորհրդարանն ու իր կառավարութիւնը, ստուերի մեջ՝ կուսակցութիւնն ու իր օրգանները:

Հասկանալի է, որ այդ երկու կարգի իշխանութիւնները՝ պաշտօնականն ու անպաշտօնը՝ կարող էին միայն խանգարել ու կաշկանդել մեկը միւսին. ձեւական պահանջները թոյլ չէին տալիս, որ կուսակցութիւնը ազատ ու արագօրէն շարժուի, իր կամքը լրիւ արտահայտի, իսկ կուսակցութեան միջամտիւնը թույլ չէր տալիս, որ կառավարութիւնը իր գիտցածն անի, իր գիծը տանի:

Հասկանալի է նաև, որ այս դրութիւնը շատ էր դժվարացնում մի լուրջ ու անկեղծ կօալիսիօն կազմելու գործը. եւ իրօք. Կօալիսիօնի մեջ

¹² Նույն տեղում, էջ 68:

մտնող օտար տարրերը հարկադրվում էին վարել մի քաղաքականություն, որ իրանցը չէր, մշակվում էր ու նախագծվում կառավարությունից դուրս, կուսակցական մարմինների մեջ, որ իրանք չէին կարող ունենալ մուտք ու մասնակցություն»¹³:

Երկրի կառավարման վիճակի Հ.Քաջազնունու հակիրճ գնահատականը դիպուկ է. պետականության հաստատումից հետո դաշնակցությունը պետք է ասպարեզը թողներ խորհրդարանին և կառավարությանը: Սակայն Հ.Քաջազնունուն չհաջողվեց հաղթահարել կուսակցության ազդեցությունը և հետևանքը եղավ նրա մեկուսացումը պետական կառավարման գործերից: 1919 թ. փետրվարի 4-ին Հայաստանի խորհուրդը ընդունեց օրենք՝ Սինիստր-նախագահ Հ.Քաջազնունուն Եվրոպա և Ամերիկա գործուղելու մասին՝ Հայաստանին հաց, պարեն և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ մատակարարելու համար¹⁴: Սակայն անգլիական հրամանատարության կողմից մուտքի արտոնությունը միտումնավոր ձգձգելու պատճառով Հ.Քաջազնունին Ամերիկա մեկնեց միայն 1919 թ. մայիսի 29-ին:

Հանրապետությունում ստեղծված ներքին և արտաքին բարդ քաղաքական իրադրությունը ժողովրդի մեծամասնության շրջանում անվստահության մթնոլորտ էր ձևավորել անկախ Հայաստանի գոյության նկատմամբ: Ռուսահայերի մեծամասնության համար անկախությունն անհասկանալի, արհամարհական և անբովանդակ խոսք էր. «Ռուսահայ գյուղացին և քաղքենին մանր բուրժուան, - գրում է Ա. Ջամալյանը, - որոնք վերջին տարիների վերիվայրումներից շատ էին տուժել եւ տնտեսապես ծանր վիճակի մեջ էին գտնուում՝ երազում էին Ռուսաստանի վերադարձի մասին, որ իր հետ պիտի բերեր էժան հաց, շաքար, կերպասեղեն եւ կեանքը նորից դարձներ այնքան դիւրալի, ինչպես առաջ ...»¹⁵: Գրիգոր Չալխուշյանի հավաստմամբ անկախացման առաջին ամիսներին Հայաստանում ոչ ոք չէր հավատում, որ անկախությունը մնայուն է: Ժամանակի հարց էր թվում նրա գոյությունը, որովհետև պետությունը հիմք չուներ: Ռուսահայերը հավատացած էին, որ վերջ ի վերջո ռուսը պիտի գա և տիրի իր նահանգին, իսկ արևմտահայերի համար Հայաստանը Անատոլիա էր¹⁶: Հայաստանի խորհրդի առանձին անդամներ նույնիսկ չէին ընդունում Անկախ Հայաստանի գոյությունը, պահանջում էին երկրի վերամիավորումը Ռուսաստանի հետ: Օրինակ, 1918 թ. օգոստոսի 6-ին Հայաստանի խորհրդի չորրորդ նիստում պատգամավոր Ս.Մամիկոնյանը դիմելով խորհրդարանականներին հարցնում է. «Արդեօք հենց Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութիւնը

¹³ Քաջազնունի Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 4-4033, ց. 2, գ. 962, ք. 103:

¹⁵ «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1924, հունիս, էջ 69:

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 4-4033, ց. 6, գ. 293, ք. 26:

ինքնին մի կատաստրոֆա չէ»¹⁷: Դեմ արտահայտվելով երկրի անկախությանը Ս. Մամիկոնյանը, պահանջում է «վերականգնել միությունը Ռուսաստանի հետ»¹⁸:

Կարծում ենք, պատահական չէր, որ Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում Հայաստանի խորհուրդը և կառավարությունը նպատակահարմար չհամարեցին պաշտոնապես հայտարարություն անել երկրի անկախության հռչակման մասին, սակայն որը նաև առիթ տվեց «մտածելու, որ մեր կասկածոտ հարեւաններին. - եւ ոչ միայն հարեւաններին՝ (ի նկատի ունեւ նաև Ռուսաստանին - Գ.Պ.) որ հայերը կողմնակից չեն անկախութեան», - գրում է Ս. Վրացյանը¹⁹: Այդ պայմաններում Հայաստանի խորհուրդը և կառավարությունը չէին կարող հիմնավոր կերպով համակարգված զբաղվել երկրի ոչ ներքին և ոչ էլ արտաքին քաղաքականությամբ: Երկրի արտաքին քաղաքականությունը բնականաբար թելադրված էր ներքին ծանր դրությամբ:

Այսպիսով, հանրապետության անկախացման առաջին ամիսներին երկրում ստեղծված ներքաղաքական, անկայուն, բարդ իրադրությունն իր կնիքը դրեց երկրի արտաքին քաղաքական կողմնորոշման իրազործման վրա: Բնականաբար Հանրապետության արտաքին անկայուն, անորոշ, բարդ վիճակն էլ իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ երկրի ներքին կյանքի վրա:

Բաթումի պայմանագրով թուրքիան Հայաստանի համար գծել էր մի շրջան, որը պատռելու ու արտաքին աշխարհ դուրս գալու համար պահանջվում էին ուժ, ժամանակ ու գերմարդկային վիթխարի ջանքեր: Բաթումի պայմանագրով թուրքիան, առաջինը ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը, հունիսի վերջին մամուլի էջերում «ողջունելով Հայկական հարցի վերջնական լուծումը» հայտնում է, որ «... իրենք (թուրքերը - Գ.Պ.) ստեղծել են Հայաստանը և այդպիսով Հայկական Հարցի վերջնական լուծումը համարում են փակված»²⁰:

12 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածքի վրա կուչ եկած Հայաստանի Հանրապետությունը ավելի շուտ նման էր ընդարձակ բանտի, քան թե անկախ պետության: Թուրքիան երկիրը շրջապատել ու մեկուսացրել էր արտաքին աշխարհից. «Հայաստանը մնացել էր մեմսակ, չորս կողմից շրջապատված թշնամի կամ անբարյացակամ ուժերով, առանց որևէ արտաքին նեցուկի և օգնության», - գրում է Հ. Քաջազնունին²¹: Հուլիսի 7-9, թուրքերը խախտելով Բաթումի հաշտության պայմանագիրը, առանց որևէ առիթի ու առանց

¹⁷ «Վէմ» ամսագիր, Փարիզ, 1934, սեպտեմբեր - հոկտեմբեր, էջ 98:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.7, ք.80:

¹⁹ Վրացեան Ս., Խարխափումներ Յ.Քաջազնունու «Հ.3. Դաշնակցութիւնը անե-
լիք չունի այլեւս» գրքի առթիվ, Պոսթըն, 1924, էջ 64:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.8, ք.116-117:

²¹ ՀԱԱ, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.498, ք.48:

նախագգուշացման, մինչև անգամ կանոնավոր ռազմական գործողություններ սկսեցին Սարդարապատի և Էջմիածնի հայկական զորամասերի դեմ և գրավեցին Խաթունարխ, Չոբանքեարա, Նեչչիլու գյուղերը²²։ 1918 թ. հունիս - օգոստոս և հետագա ամիսներին Հայաստանի Հանրապետության տարածքների կեսից ավելին լցված էր թուրքական զորքերով, «մնացեալ մասը խճողուած ու խռովայոյզ վիճակի մեջ էր։ Հայ ժողովուրդը ապրում էր գերագույն տագնապի օրեր։ Մտավորականութեւնը կծկւել ու խեղճացել էր։ Հոգեկան հավասարակշռութիւնն ու կորովը պահած գործիչները մատների վրայ էին համարվում»²³։ Թուրքերը գտնվում էին Երևանից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և առիթի դեպքում կարող էին շարժվել դեպի Երևան, ծանր ու վերջնական հարված հասցնելով երկրին։ Ճիշտ է, նրանց դեմ կանգնած էր, հայկական հուսալի մի զորամաս, «Մեր թէ թու՛ղ ու թէ ներքին կազմակերպութեամբ ու դիսցիպլինով համեմատաբար ուժեղ զօրքը, - գրում է Ա. Ջաջազունը, - սակայն վերջինս ռազմամթերքի սաստիկ պակաս է զգում և այդ պատճառով երկարատև կռուի դիմանալ չի կարող»²⁴։

Հայաստանի Հանրապետության փոխհարաբերություններն անորոշ ու հակասական էին հարևանների՝ Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ՝ նրանց միանգամայն տարբեր քաղաքական նպատակների ու կողմնորոշումների պատճառով։ Երեք հանրապետությունների քաղաքական նկրտումները ոչ միայն տարբեր էին, այլև միմյանց հակասող ու միմյանց բացառող. «... երեք պետությունների մեջ կային սահմանային շատ կնճռոտ վեճեր, կար հնուց սնված հակասություն, փոխադարձ անվստահություն, կասկած ու երկյուղ, և ապա՝ արմատական տարբերություն արտաքին օրհանթասիոնի վերաբերմամբ։ Ադրբեջանը (անվերապահորեն) և Վրաստանը (անմշան վերապահումներով), - գրում է Հ. Քաջազունին, - ծգտում էին կապվել Թուրքիայի հետ՝ Ռուսաստանի դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու համար, մինչդեռ Հայաստանը նկատում էր Թուրքիայի գերիշխանությունը Անդրկովկասում ոչ միայն վտանգավոր, այլև պարզապես մահացու իր գոյության համար»²⁵։

Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբից կովկասյան թաթարները (ադրբեջանցիները) ամբողջովին հակված էին իրենց ցեղակից և կրոնակից Թուրքիայի կողմը, երբ «1917 թվականի վերջերին՝ ռուսական զորքերը լքեցին կովկասյան ճակատը և տաճկական բանակը սկսեց իր հաղթական արշավանքը դեպի հյուսիս, թաթարները՝ համարյա առանց քողարկելու՝ անցան Թուրքիայի կողմը, - գրում է Հ. Քաջազունին։ -

²² «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1928, թիվ 11, նոյեմբեր, էջ 119:

²³ Վրացեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 156-157:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 7-276, ց. 1, գ. 22, թ. 6, գ. 37, թ. 19:

²⁵ Քաջազունի Հ., Բաց մամակ Հ - ին, Թուրքիա ? թե Ռուսաստան, Երևան, 1990, էջ 15:

Նրանք ոչ միայն չէին ուզում շարունակել պատերազմը Թուրքիայի դեմ, այլ անում էին ամեն իրանց ձեռքից եկածը, որպեսզի Թուրքիան օր առաջ տիրապետի Անդրկովկասին»²⁶։ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո, գրում է Յ. Քաջազնունին, «Աղբեջանը (Անդրկովկասյան Թաթարստանը), յենելով թուրք բանակի ներկայության վրա, նեղում էր Հայաստանի արևելյան (մասամբ էլ հյուսիսային) սահմաններին ու սպառնում էր սրի քաշել այդ կողմերի հայ ազգաբնակչությանը»²⁷։ Ոչ միայն սպառնում էր, այլև հենց նշված ժամանակաշրջանում սրի քաշեց տասնյակ հազարավոր հայերի²⁸։

Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո վրաց կառավարությունը հստակ արտահայտեց իր արտաքին քաղաքական դիրքորոշումը հարևան երկրների և Ռուսաստանի նկատմամբ։ Վրացիների համար թուրքական կամ աղբեջանական վտանգ գոյություն չունեւ, որ սպառնար նրանց ֆիզիկական գոյությանը և հարկադրեր հուսահատորեն փրկության ուղիներ որոնելու։ «... վրացիների օբյեկտիվ պայմաններն այնպես էին դասավորվել, որ նրանք ոչ մի սուր հրամայական կարիք չունէին դրսի օգնության», - գրում է Ռուբեն Դարբինյանը²⁹։

Հայաստանի ժամանակավոր կառավարության հայտագրում Յ. Քաջազնունին ասում է, որ «Վրաստանը արդեն արել է իր ընտրությունը։ Նա բացահայտորեն տրվել է Գերմանիային։ Նա կարող է դա անել առանց ռիսկի, քանի որ Գերմանիան հիմնավորվել էր նրա տարածքում և պաշտպանում էր նրա սահմանները։ Վրաստանին հասնելու համար Թուրքիան պետք է անցնի գերմանական զինվորի դիակի վրայով, քայլ, որին նա հեշտությամբ չի դիմի։ Մեր իրավիճակը այլ է։ Մեր տարածքում դեռևս ոչ մի գերմանական զինվոր, ոչ մի գերմանական դրոշ չկա և կարելի է հուսալ, որ երբեք էլ չի լինի։ Գերմանացիներին հետաքրքրում են Բաթում-Բաքու և Փոթի-Բաքու երկաթուղագծերը, բայց ոչ Երևանի նահանգը։ Հնարավոր է, որ Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև համաձայնությունը կկայանա հենց Հայաստանի հաշվին և Թուրքերը կշարունակեն տիրել Հայաստանի հողերը։ Դրա համար էլ մեր մերձեցումը Գերմանիայի հետ պետք է ընթանա այնպես, որ չառաջացնի Թուրքիայի զայրույթը»³⁰։

Օգտվելով արտաքին նպաստավոր պայմաններից, 1918 թ. հունիսի առաջին կեսին Նոյ ժողդանիան և Նոյ Ռամիշվիլին Վրաստանի

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 498, ք. 40:

²⁷ Նույն տեղում, ք. 48:

²⁸ Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918 - 1920 թթ., կազմ. Ս. Միրզոյան, Ա. Ղազիյան, Երևան, 2003:

²⁹ Դարբինյան Ռ., Ռուսական վտանգը, Երևան, 1991, էջ 74:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 7-199, ց. 1, գ. 10, ք. 13:

Ազգային խորհրդի և կառավարության անունից Թիֆլիսում հրավիրեցին Չայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ Ավ. Ահարոնյանին, Յ. Զաքազնունուն, Ալ. Խատիսյանին, Խ. Կարճիկյանին, Յ. Չախվերդովին Չայաստանի և Վրաստանի միջև Բորչալուի գավառը էթնիկական սկզբունքով բաժանելու հարցը քննարկելու նպատակով: Դիմավորելով հայ պատվիրակներին Օերեթելին Վրաստանի Ազգային խորհրդի անունից հայտարարեց, որ, «... հայ վրացական խառը բնակչությամբ բոլոր վիճելի տարածքները պետք է անցնեն Վրաստանին: Ռուսական հեղափոխական դեմոկրատիայի երբեմնի առաջնորդը բերում էր հետևյալ պատճառաբանությունները՝ հայերը Բաթումի համաձայնությունից հետո չեն կարող քիչ թե շատ կենսունակ պետություն ձևավորել.- գրում է իր հուշերում Ռուսաստանի Չարավի գինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ա. Ի. Դենիկինը.- և նրանց համար շահավետ է հզորացնել Վրաստանը, որպեսզի Կովկասում քրիստոնյա ուժեղ պետություն լինի, որը գերմանացիների օգնությամբ կպաշտպանի և իրեն, և հայերին»³¹:

Վրացական իշխանությունների անբարյացակամ ու անհարգալից վերաբերմունքը Չայաստանի հանդեպ դրսևորվեց նույնիսկ Չայոց Ազգային խորհրդի նորերս կազմած անդրանիկ կառավարության անդամների Թիֆլիսից Երևան վերադառնալու հարցում: 1918 թ. հուլիսին, երբ կառավարությունը, վարչապետ Յ. Զաքազնունու գլխավորությամբ, ուղիներ էր որոնում արագ ու ապահով տեղ հասնելու համար, վրացական իշխանությունները միտումնավոր խանգարեցին իրենց իրավասության ներքո գտնվող Թիֆլիս - Երևան երկաթուղով նրանց գնալու հնարավորությունը: Չայաստանի պատվիրակությունը հարկադրված էր ընտրել Աղտսաֆա - Երևան խճուղին, ճանապարհը հաղթահարել օրերով, մինչդեռ երկաթուղով այն կտևեր ընդամենը 15 ժամ:

Վրաստանի ներքին և արտաքին քաղաքական վիճակն ավելի բարելավվեց, երբ ընդունեց Գերմանիայի հովանավորությունը: 1918 թ. մայիսի 28 -ին Փոթիում Գերմանիայի և Վրաստանի միջև գաղտնի կնքվեց «Ժամանակավոր համաձայնություն Գերմանիայի և Վրաստանի միջև նախնական փոխհարաբերություններ որոշելու մասին»: Գերմանական կայսերական կառավարության կողմից համաձայնագիրն ստորագրեց զորավար ֆոն Լոսովը, իսկ վրացական կառավարության կողմից՝ արտաքին գործերի նախարար Ակակի Չխենկելին³²:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 7-198, ց. 1, գ. 15, ք. 18: Ֆ. 7-223, ց. 1, գ. 113, ք. 27: Ֆ. 7-276, ց. 1, գ. 96, ք. 125-126: Деникин А.И., Очерки русской смуты, Москва, 1991, с. 141, "Вопросы Истории", № 3, 1992, с. 94 - 95.

³² «Վեմ» ամսագիր, Փարիզ, 1938, թիվ 1, էջ 84, «Չայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1935, փետրվար, թիվ 4, էջ 103:

Ըստ այդ նախնական համաձայնագրի Գերմանիան մեծ զորախումբ ուղարկեց Թիֆլիս՝ երկրի ներքին կարգ ու կանոնը պահպանելու և վրացական զորքերի հետ ապահովելու Վրաստանի սահմանների անվտանգությունը: Համաձայնագրով պատերազմի ողջ ընթացքում Վրաստանի կառավարությունը թույլ էր տալիս, որ Գերմանիան և Ավստրիան օգտվեն Վրաստանի տարածքով գործող երկաթուղային ցանցից, զորքեր և ռազմական հանդերձանք փոխադրելու համար: Այդ նպատակով Թիֆլիսում Գերմանիայի ղեկավարության ներքո հիմնվում էր զինվորական հանձնախումբ, որը և պետք է վրացական կառավարության հետ համախորհուրդ կանոնավորեր երկաթուղու հաղորդակցությունը: Երկաթուղային կայարանները և ռազմական նշանակություն ունեցող օբյեկտները հսկելու էին գերմանական պահակային զինվորները³³: Փոթիի նավահանգիստը 60 տարով օգտագործման էր հանձնվելու Գերմանիային: Գերմանիան ստորագրեց նաև համաձայնություն, որով Վրաստանին տրամադրում էր 50 միլիոն ռուբլի վարկ³⁴:

Հուլիսի 24 -ին Վրաստանի Ազգային խորհրդում գաղտնի ուրվագծեցին Գերմանիայի և Վրաստանի համագործակցությունը ռազմական, տնտեսական, առևտրային, ֆինանսական և այլ բնագավառներում³⁵:

Վրաց - գերմանական համաձայնագիրը նոր որակ ու նպաստավոր ընթացք հաղորդեց նաև Գերմանիայի դաշնակիցներ Թուրքիայի և Վրաստանի փոխհարաբերություններին: Այդ կապացությամբ բնութագրական է Կովկասյան ճակատի թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ փաշայի պատվին «Վրացական ակումբի» շենքում կազմակերպված խնջույքում Վրաստանի ռազմական նախարար Գեորգիաձեի արտասանած բաժակաճառը, որով նա մաղթեց «հաջողություններ թուրքական քաջարի զորքերին և նրանց դաշնակիցներին»: Պատասխան խոսքում Խալիլ փաշան նշեց, որ Թուրքիան Վրաստանի նկատմամբ լավագույն զգացմունքներով է լցված և եթե արտաքին թշնամին սպառնա Վրաստանի անկախությանը, ապա նրանք պետք է միասին պայքարեն նրա դեմ»³⁶:

Վրացական մամուլը ևս չէր թաքցնում Վրաստանի հակառուսական դիրքորոշումը: Այդ դիրքորոշումը դրսևորվեց Վրաստանում բնակվող ռուսների հանդեպ տարվող քաղաքականության մեջ: Վրաստանի կառավարությունը ելնելով քաղաքական շարժառիթներից ձերբակալեց

³³ «ՎԷՄ» ամսագիր, Փարիզ, 1938, №1, էջ 84:

³⁴ Российский Государственный Военный Архив (այսուհետև՝ РГ ВА), ф.39720, оп.1, д.49, л.5.

³⁵ РГ ВА, ф.39720, оп.1, д.49, л.1-4.

³⁶ Там же, л.2.

Ռուսաստանի նախկին բարձրաստիճան զինվորական ու քաղաքական «կասկածելի» մի խումբ գործիչների: Այսպես, գեներալներ Ռուբենաուի, Ջունկովսկու, Դուրնովի և այլոց ձերբակալությունից հետո «Сакартвелოსь Республика» պաշտոնաթերթը 1918 թ. հուլիսի 8-ի համարում հայտարարել է, որ «... ներքին գործերի նախարարը Թիֆլիսում հայտնաբերել է Վրաստանի անկախության դեմ պայքարող կազմակերպություն, որը նպատակ ուներ ... Վրաստանում վերականգնել ինքնակալական կարգեր»: Այնուհետև թերթը շարունակում է, որ այդ կազմակերպության մեջ իբրև թե մտնում էին «ռուս սպաներ, պաշտոնյաներ, բուլշևիկներ և այլ շրջանակների ներկայացուցիչներ: Գործունեության միջոցներից պետք է լինեին մի շարք հաստատությունների պայթեցումը, ահաբեկչական գործողություններ և այլն»³⁷:

Նույն թերթը 1918 թ. օգոստոսի 18-ի համարում, քննադատելով հայերի ռուսական կողմնորոշումը, հայտարարել, որ «... Վրաստանի և Հայաստանի հարաբերությունները լարված կմնան այնքան ժամանակ, քանի դեռ հայ ժողովրդի ղեկավարները կտրուկ չեն հայտարարել, որ իրենց կողմնորոշումը և քաղաքականությունը արմատապես փոխվել է»³⁸:

Արխիվային վավերագրերն ու նյութերը համոզիչ կերպով հաստատում են, որ Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների անկախացումից հետո, միանգամայն բարենպաստ ներքին և արտաքին քաղաքական իրադրություն էր ստեղծվել Վրաստանի և Ադրբեջանի համար: Հստակ էր նաև նրանց արտաքին քաղաքականության ուղղվածությունը: Գերմանիան պաշտպանում էր Վրաստանի, իսկ Թուրքիան Ադրբեջանի շահերը, և երկուսն էլ ի վնաս Հայաստանի Հանրապետության: Հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակն արմատապես տարբեր էր թաթար և վրաց ժողովուրդների վիճակից, այն պատմական պահից, երբ ռուսներն սկսեցին հեռանալ Անդրկովկասի սահմաններից:

Հայտնվելով մեկուսացման ու շրջափակման մեջ, Հայաստանն իր հայացքն ուղղեց դարձյալ դեպի Ռուսաստանը, իսկ Ռուսաստանում քաղաքական իրադրությունն երերուն էր, խառն ու տակավին անկանխատեսելի:

³⁷ „Сакартвелოსь Республика“, Тифлис, 8 июля, 1918.

³⁸ Նույն տեղում, 18 августа, 1918.